

УДК: 94(497.11 Чачак)"1929/1934"
323(497.11)"1929/1934"

**М. А. Војин
МАЛЕТКОВИЋ**
историчар, Чачак

ЧАЧАК У ВРЕМЕ ДИКТАТУРЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА 1929-1934. ГОДИНЕ (2. део)

АПСТРАКТ: *Тема и главни задатак овој чланка је да расветли дешавања у чачанској околини у периоду диктатуре, дакле од 1929. до 1934. године. У фокусу истраживања су јошове сви аспекти живота једног града у унутрашњости Србије који су утицали на његов развој. У другом делу рада биће разјашњене културне, верске, образовне и спортишке прилике у Чачку, као и рад организације које су допринеле развоју града у овом периоду.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Чачак, водовод, канализација, Гимназија, Соколи, Народни универзитет, црква, кафана, „Борац“, „Јединство“*

Комуналне прилике

Несавесни грађани правили су велике проблеме општинским властима и загађивали улице града, али и своја властита дворишта. Честе су тужбе грађана против својих комшија који су гајили свиње или кокошке, па је због држања стоке и живине град више подсећао на село. Свиње су биле чест приказ на улицама током прве половине двадесетог века.¹ Грађани су се тужили на несавесне суседе који нису одржавали нужнике, што је за последицу имало стварање великих бара као легла зараза и од којих се није могло нормално пролазити улицом. У кафани *Косово* нужник је био покварен и цурио је у Пиварску улицу, а нужник у Ломиној на имање Велисава

Танасковића, па је општински суд тражио извештај како би поступио по закону у случају против власника.² Грађани су ђубре бацали чак и у двориште Гимназије, па је директор морао да тражи од суда да становницима Мутапове улице нареди да то више не чине, јер се двориште користило за играње и забаву ученика.³ Власници прехранбених објеката који су пословали у нехигијенским условима угрожавали су здравље својих купаца. Против Марка Павловића, власника содацијске радње, комисија је поднела извештај у ком је навела да воду добија са пумпе која није била удаљена од нужника ни 15 метара, да је радионица прљава и да је безалкохолне напитке

[1] Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један њвој град: записи о сџаром Чачку* (приредила Нада Деспотовић) (Чачак: Чачански глас), 1995, 217, 223, 272, 280.

[2] Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Општина чачанска (1839-1934), К-44, Ф-V бр. 114.

[3] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 111.

држао у отвореним флашама у којима су се налазиле муве.⁴ Део трговаца је своју робу држао испред радње, па је чачански суд 30. априла 1931. године издао наредбу по којој трговци нису смели да заузимају тротоар који је намењен за пешачки саобраћај, а за оне који нису желели да је поштују биле су предвиђене новчане казне.⁵ Општински суд често је наређивао грађанима и трговцима да очисте улицу испред својих радњи и домова, јер је то била њихова обавеза.

Здравље и људске животе угрожавале су поплаве које су неретко захватале ово подручје. Највише муке становницима општине задавало је изливање Западне Мораве, највеће реке у непосредној близини вароши. Водостај Бетиње 1930. године био је у порасту због топљења снега са планина, па је издато обавештење којим је народ позван да буде у приправности.⁶ Велика поплава задесила је Чачак 1932. године, када је дошло до изливања више река. Грађанству је 26. марта 1932. године издана наредба да се приступи чишћењу канала и олука од леда и снега, како би се туда спровела вода од топљења снега и поплаве која је надлазила. Опасност је била велика, па је становништво упозорено да се благовремено уклони са породицама и заштити имовину. Још оштријим тоном издана је наредба 2. априла, док су одређена лица за спасавање морала да се јаве у датом моменту. На списку је било 40 лица која су била у приправности да у сваком тренутку помогну угроженима. Размре ове недаће биле су велике, јер није само Морава плавила већ и Лозничка река, која је била готово поток, па се дешавало да у току године више пута и пресуши. Читав крај око улице Кнеза Лазара био је потопљен, а вода се налазила у кућама и подрумима. Председник општине тражио је од управника Војно-техничког завода да се суду достави

потребан број пумпи како би се вода из кућа извадила и становништво сачувало од заразе.⁷ Међутим, власти су се показале неодговорне након отклањања првих последица поплаве и нису очистили канал којим протиче Лозничка река, препуштајући своје грађане неизвесности након сваке веће бујице. Грађани су у више наврата писали бану у Сарајеву и обавештавали га о непажњи општине, па су одлучили да се обрате министру грађевине крајем 1932. године.⁸ Начелник је 9. децембра општинским властима наредио да очисте корито реке и да се након сваке кише обрати пажња на наносе муља.⁹

Паркови су често називани плућима града, а посебно су били корисни у великим насељима са растућим бројем становника, где су имали функцију зелене градске оазе. Иницијатива да Чачак добије један уређен парк потекла је још 1927. године и због тога је упућен захтев великом жупану када је тражено да се лозни расадник у Чачку укине, а да се на његовом земљишту подигне парк.¹⁰ Дозвола да се изгради парк коначно је добијена од Банске управе крајем 1933. године када је предат коначан предрачун у износу од 20.493,40 динара.¹¹ Парк је подигнут дуж Пашићеве улице и ишао је све до бедема у дужини од 50-60 метара.¹² Пројекат је израдио инжењер Владимир Јованчевић.¹³

Највећи проблем Чачка у читавом међуратном периоду био је недостатак канализације и водовода. Добра пијаћа вода представљала је основни услов за одржавање

[4] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), ОЧ, К-44, Ф-V бр. 55.

[5] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), ОЧ, К-56, бр. 9687.

[6] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-46, Ф-I бр. 302.

[7] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-60, Ф-III бр.465.

[8] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 67.

[9] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 22244.

[10] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 23010/32.

[11] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 23010/32.

[12] „Чачак добија грајски џарк”, Чачански глас, бр. 12, 19. март 1933, 1.

[13] „Јединствен је положај овог парка. Он омогућава широке видике на романтичну околину: Овчар и Каблар, као и на околна брда - Грајски џарк у Чачку”, Чачански глас, бр. 15, 9. април 1933, 2.

здравља. Вода коју су грађани добијали из подземних токова који су се сливали са Овчара и Јелице ка Западној Морави загађивана је бројним нужницима и помијарама који су се налазили у граду. Бројне заразне болести претиле су становницима Чачка због прљаве воде коју су пили.¹⁴ Чесама и пумпи није било, па су се грађани драгоценом течношћу снабдевали из 35 обичних бунара који су се налазили на имањима приватних лица. Сви бунари су укупно давали 40.600м³, а у сушним периодима 26.250м³ воде. Поред бунара њом су се, пре свега становници Атенице и Кулиноваца, снабдевали из питких извора којих је било 10.¹⁵ За изградњу водовода општински одбор је прикупљао по 2 динар за седење у кафанама после 11 часова, али грађани су нерадо издавали новац за ту таксу и стално се трудили да је избегну, измишљајући разноврсне изговоре када би се појавила општинска патрола.¹⁶ Новац за изградњу водовода није прикупљен до почетка Другог светског рата, а економска криза која је утицала и на смањење буџета општине, онемогућила је његову изградњу у периоду диктатуре. Ни градови у непосредном окружењу Чачка, као што су Крагујевац и Краљево, нису имали водовод, па су комунални проблеми били заједнички за већину градова у Србији.¹⁷

Проблем недостатка канализације покушао је да реши Светолик Станковић, власник пиваре *Крен и Сјанковић*. Пивара је изградила канализацију за сопствене потребе 1931. године, али је општина, без знања власника пиваре, провалила код хотела *Русија* канализацију како би се сва нечистоћа изливала путем пиварске канализације. Станковић је предложио да

се његов канал прошири и да се посебним цевима повеже за потребе радњи, кућа у околини и касапских радњи са Мале пијаце. Заузврат је тражио да се пивари отпише сав дуг за општински прирез због слабијег пословања. Општински одбор је 3. фебруара 1934. године одбио Станковићево понуду, због тога што није била надлежна да ослобађа од плаћања.¹⁸

Јавни ред и мир

Завођењем диктатуре јавни скупови били су забрањени на територије читаве државе по одлуци Министарства унутрашњих послова, али су веома брзо поново дозвољени. Свако веће груписање људи представљало је претњу за режим, па су среске и општинске власти морале да се брину да не дође до протеста уперених против режима и да такве покрете санкционишу. Политички скупови, осим оних који су организовале власти и режимска странка, били су забрањени.

Општинске суд се старао да обезбеди имовину и сигурност грађана уз помоћ општинске страже која је била у њиховој служби. У Чачку је често долазило до нарушавања јавног реда и мира од стране пијаних и других лица, пљачки и физичких обрачуна. Личну безбедност грађана угрожавали су несавесни возачи аутомобила и фијакера. Кметови су, уз помоћ командира општинске страже, нарочиту пажњу требали да обрате на јавни ред и мир, као и да се постарају да сумњиви и криминални типови, који су се окупљали око хотела *Крен*, Велике пијаце и железничке станице, уклоне из вароши. Председник општине Радивој Пантовић није имао поверења у општинску стражу (сматрао је да стражари злоупотребавају свој положај), па је кметовима наредио да их строго контролишу и да им забране да пуше на јавним местима и да седе

[14] „Наше зло и наша срамота”, *Чачански Ћласник*, бр. 2, 17. јул 1931, 1, 2; „За здраву воду”, *Чачански Ћлас*, бр. 2, 22. јул 1932, 1, 2.

[15] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-67, Ф-V бр. 129.

[16] Докле ћемо овако!”, *Чачански Ћласник*, бр. 5, 7. август 1931, 3.

[17] Владан Виријевић, *Краљево - Ћрад у Србији 1918-1941* (Краљево : Народни музеј : Историјски архив, 2006), 60-62.

[18] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-75, бр. 15196.

по кафанама.¹⁹ Због лошег стања безбедности начелник Трнавског среза наредио је 6. марта 1931. године да се општинска стража употребљава само за одржавање јавног реда и мира и да се морају задржавати на својим позицијама током читавог дана и ноћи и да се не сме користити за друге послове.²⁰ Тешка разбојништва су се често дешавала у селу, па је начелник наредио да се формира ноћна стража која би чувала задруге и имовину појединаца.²¹ Општински стражари нису били ревносни у вршењу службе, жалбе на њихово понашање биле су учестале, па су они у бројним случајевима били означени као главни кривци за константно нарушавање јавног реда и мира.

Стање у Чачку се није поправљало, па је начелник среза наредио да се приреди рација од 5. до 9. марта 1932. године, јер се у вароши налазила велика маса скитница, нерадника и кесароша, који нису хтели да раде већ су беспосличили по кафанама, коцкали се и крали новац од недужних грађана. За време рације градом је током дана крстарила патрола састављена од општинске и жандармеријске страже, а ноћу патроле сачињене од 2 жандарма, 1 чиновника и 1 општинског стражара. Територија Чачка била је подељена у 5 рејона које су патроле обилазиле. Патроле су имале задатак да легитимишу и приведу сва сумњива лица, те да их проследе на даљи судски поступак. Док је трајала рација, у средним канцеларијама као стални дежурни налазио се Винко Ковачевић са једним служитељом.²² Ни ова рација није дала очекиване резултате, је је део Чачана наставио да се бахато понаша. Извесна лица окупљала су се ноћу у већим гомилама по улицама, раскрсницима и неосветљеним местима, а нарочито на углу преко пута хотела *Касина*, где

су рушећи ограду правили места за седење, одакле су добацивали пролазницима непристојне поруке, па је често долазило до туче. Начелник Трнавског среза је опет морао да реагује и забранио је 29. августа 1932. године свако окупљање у гомилама, нарочито омладине, по улицама, хошковима и око заграђеног поштанског плаца. Сваком ко би се огрешио о заповест забрањено је новчаном казном од 10 до 500 динара или казном од једног до десет дана затвора.²³

Током 1932. године појавиле су се у општинама лажне сребрне кованице од 10 и 20 динара, па су власти повеле истрагу против фалсификатора. Након опсежне истраге, која је подразумевала испитивање већег броја лица и претрес више станова осумњичених особа, установљено је да су на предлог Јездимира Сталевића, беспосличара и бившег кафеџије, како га описује полицијски извештај, три радника дрвара из љубићке радионице, Рајко Милинковић, Милорад Обрадовић и Станоје Белошевић, израдила „патент“ за производњу лажних кованица, док су њихови саучесници и растурачи били келнери Илија Бобић, Стеван Трипковић, Љубомир Обрадовић и Остоја Којовић.²⁴ Велики број лажних кованица кружио је градом, што је био предмет даље истраге у коју су била укључена бројна лица оптужена за плаћање фалсификованим новцем, али његово порекло није било могуће утврдити.²⁵

Међутим, све предузете мере током 1932. године ради спречавања криминала и обезбеђивања јавног реда и мира нису дале нарочите резултате, јер се на самом крају године догодио велики злочин. Дежурни писар Милорад Милорадовић је током вечери 23. децембра, око 19 часова, у хотелу *Лазовић* приметио двојицу непознатих мушкараца који су у друштву „проблематичних женских“, Живке Никодиновић из Трбушана и Станиславе

[19] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-42, Ф-IV бр. 605.

[20] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-54, Ф-IV бр. 708.

[21] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-53, Ф-III бр. 94.

[22] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 315.

[23] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 13349.

[24] МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-14, бр. 23928/32.

[25] МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-14, бр. 24108/32.

Јелесијевић из Горње Горевнице, пијанчили и правили неред, па је две жене предао градском стражару у начелству, док је двојицу мушкараца повео у канцеларију где је заједно са среским служитељом Светозаром Митровићем хтео да их легитимише, не знајући да су приведени криминалци за којима је расписана потерница. У страху да не буду ухваћени обојица су извадили револвере и тешко су ранили писара Милорада у уста, а служитеља Светозара у слабину и леву руку, након чега су у ходнику зграде пуцали на лица која су се ту затекла, али никога нису повредили. Захваљујући организованој потери градске страже и жандарма злочинци су се нашли у заседи на беду, па су били ухваћени око 20 часова. Током спровођења од стране градских стражара ухваћени су се окренули и пуцали на њих, при чему су у стомак тешко ранили стражара Иванка Томашевића, који је успео из свог револвера да усмрти разбојника Пера Крајишника. Стражар је преминуо од последња рањавања, док је други разбојник Васа Војводић ухапшен 26. децембра у Вардишту.²⁶

Државне власти су настојале да реше проблем скитничења, а посебно да спрече Цигане да се стално селе, јер су они у многим случајевима били извршиоци крађа, а потом нису могли бити пронађени, па је Министарство унутрашњих послова 27. августа 1928. године наредило да се заустави скитничење. Бан Дринске бановине наредио је да се Цигани, као и сви остали грађани, морају настанити на једном одређеном месту и бити грађани једне општине.²⁷ Обрен Јањић, вршилац дужности председника општине, известио је начелника Трнавског среза 14. јула 1930. године да ће поступити по његовим наређењима и да су у Чачку циганске породице груписане у три целине око улица Кнеза Лазара, Војводе Степе и Кнеза Милана.²⁸

[26] МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-14, бр. 117.

[27] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 337.

[28] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 334.

Приликом одржавања панађура или обељавања верских светковина подизане су шатре испод којих су се, уз музику, алкохолна пића и храну, окупљали грађани и уз велику буку прослављали ове празнике. Туче и крађе нису биле реткост током прослава. Министарство финансија је донело закон о радњама 9. марта 1933. године, по којем су свим точиоцима пића под шатрама одузета права да обављају своје послове. Општински суд никоме није смео да издаје дозволе за точење пића на вашарима, а ако би то неко самовољно урадио биле су предвиђене казнене мере.²⁹ Пси луталице, који су се појављивали у гомилама, изазивали су страх међу грађанима. Уједи бесних паса угрожавали су здравље становништва, јер се на тај начин ширила зараза. Нареджено је да се пси држе на ланцу или да им се ставе сигурносне корпе на њушку, а да се они који се нађу без корпе на улицама побију, односно потрују. Општина је требало да унесе у буџет своту за издржавање шинтера и да издвоји новац за његов алат и кола. Предвиђено је да шинтер два пута недељно по вароши хвата псе без корпе.³⁰

Приватни живот и забаве

Број становника Чачка у периоду од 1921. до 1931. године значајно се повећао. Према попису из 1931. године у чачанској општини живело је 9.115 становника, што значи да се број људи који су живели у граду повећао за нешто више од 4.000.³¹

Крајем XIX и почетком XX века Чачак је ступио у модернизацију по моделу који су следили готово сви градови и вароши у Србији. Железница је повезивала Чачак са осталим местима, па се двадесетих година возом директном линијом могло стићи до

[29] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, Ф-III бр. 335.

[30] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-63, бр. 5640.

[31] *Statistički godišnjak 1940*, Beograd, 1940, 40, 41; *Нарогно јединство, Илустрирани званични Алманах - календар Дринске бановине за буџетску 1930/31*, Сарајево, 1930, 102.

Сарајева, Београда или Крагујевца. Електрификацијом општине 1921. године унета је светлост у, до тада, оријентално ткиво града. Прво индустријско постројење, парна пивара, подигнута је у другој половини XIX века, а нове фабрике су отворане и у међуратном периоду. Ницала су нова спортска и културна друштва која су имала задатак да у потпуности преобразе стару средину и да понудом нових садржаја употпуне живот грађана. Ове промене из корена су измениле живот и навике Чачана.

Све до почетка Другог светског рата готово све куће су имале један или два спрата, док је велики број становника, који је спадао у средњи грађански слој, живео изнад својих трговачких или занатских радњи и гостионица. Често се дешавало да су се дућани налазили у центру, док су власници имали породичну кућу, са великим двориштем, по околним улицама. Богатије породице градиле су модерне куће по европском узору, са салонима и пространим собама. Код малобројних припадника грађанства бољег имовног стања јавила се потреба за скупоченим материјалним добрима и предметима финије израде, као и украсима у духу тадашње моде. Насупрот новој и малобројној грађанској класи налазили су се веома бројни припадници најсиромашнијих слојева радника и шегрта који су живели у малим собама, оскудно опремљеним и нехигијенским.³² Ипак, ситуација је била боља и услови живота су се побољшали у односу на период пре Првог светског рата. Број двоспратница се значајно повећао, док је на селима било више штала подигнутих од цигле и покривених црепом него кућа пре рата.³³

[32] Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку”, у: *Приватни животи код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић) (Београд: Слио, 2007), 581-583.

[33] „Криза љубави”, *Прејлед цркве ејархије жичке*, бр. 4, април 1932, 90.

У Чачку је 1932. године само 10 лица имало радио-апарат, од којих су два припадала председнику општине Радивоју Пантовићу и бившем председнику Раши Гавровићу. Исте године 19 варошана је поседовало телефонске апарате, из чега се види да модерна комуникациона средства нису била заступљена у већој мери међу Чачанима почетком тридесетих година XX века.³⁴ Предузеће *Јелица* набављало је кућне апарате како би се подстакла већа потрошња електричне енергије. Инжењер Јулије Чепреги постао је 1931. године заступник предузећа *Орион* које је производило и продавало радио-апарате. Захваљујући Чепрегијевој радњи у Чачку је крајем 1933. године инсталирано 46 радио-апарата, што је представљало значајно повећање.³⁵ Напори предузећа *Јелица* су се исплатили, па се у власништву приватних лица 1935. године нашло 312 пегли, а продавани су и велики луксузни лустери, док је продаја решоа ишла нешто теже због велике употребе штедњака на дрва и угаљ.³⁶

Највећи јавни скуп одржан у Чачку у читавом међуратном периоду, који је окупио велики број истакнутих људи из читаве државе, одржао се за време сахране војводе Степе Степановића. Војвода се након повлачења из активне службе населио у Чачку, где је већину времена проводио са унуцима, не излазећи често на улицу и држећи се на одстојању чак и од најближих.³⁷ Здравствено стање старог војводе погоршало се током 1929. године и он је 27. априла исте године у вечерњим часовима умро. Вест о Степиној

[34] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 98.

[35] Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971* (Чачак: Електродистрибуција: Електроморава, 1972), 42.

[36] Исто, 42-43.

[37] „Ни док је сасвим крепак био Војвода Степа није се често видео на улици. Зато и није ретко срести Чачанина који Војводу не познаје осим на слици. У дугогодишњој служби подвргао је себе строгој дисциплини, па се ни када се са службе повукао није могао ње одвићи.”- „Болест војводе Степе лагано се погоршава”, *Полиџика*, бр. 7540, 27. април 1929, 5.

смрти муњевитом брзином се пронела кроз варош, док су се кафане у знак жалости испразниле и затвориле. Уз њега су пред саму смрт била два чачанска доктора - хирург Говедаровић и интерниста др Милошевић.³⁸

Ванредна седница Општинског одбора поводом смрти Степе Степеновића одржана је 28. априла, после које су се сви одборници, без председника општине који је био болестан, упутили у дом покојника и изјавили саучешће породици.³⁹ На седници, којој су присуствовала готово сва чачанска културна, просветна и хумана друштва, решено је да се у Чачку подигне дом који је требао да носи име *Народни дом војводе Сїеїе Сїеїановића*. Истог дана грађанство је узело видно учешће у жалости. На приватним кућама, новчаним заводима и државним надлештвима биле су окачене црне заставе, док се око војводине куће окупио велики број људи, односно скоро свако лице које се неким послом затекло у граду. Пред покојниковим одром постављена је соколска стража.⁴⁰ Тело покојника било је изложено у чачанској цркви 29. априла, где је дошао да се поклони министар војске и морнарице Стеван Хацић.⁴¹ Велики жупан издао је наредбу да се улице Краља Милана, Велика пијаца, Кнез Михаилова, Мали пијаци и Обилићева обезбеде довољним бројем полицајаца, а да сви главни пролази морају бити слободни у сваком тренутку. Публика и грађанство су могли да се крећу само са леве и десне стране улица, колико је тротоар дозвољавао. Наложено је да се се прегледају сви тавани и скеле двоспратних кућа, као и унутрашњост и спољашњост цркве.⁴² На дан сахране, 30. априла 1929. године, град су

запосела војна лица и делегације из читаве земље. Све кафане биле су препуне света, а станови заузети. Опело је прочитао патријарх Димитрије, заједно са епископом жичким Јефремом, а након опела одржао је говор у којем је величао врлине преминулог војсковође. Погребу је присуствовао краљ Александар Карађорђевић, који се у посмртној поворци кретао одмах иза покојникове породице. У име читавог чачанског грађанства први је говор одржао адвокат Љуба Кордић, опростивши се тако од свог суграђанина.⁴³ Читава комеморација протекла је без инцидента, иако је велики број значајних личности дефиловао улицама Чачка, уз велики број знатижељника и поштовалаца личности војводе Степе Степановића.

Чачани су велики део свог слободног времена проводили у кафанама и хотелима, где се одвијао буран друштвени живот. У наведене угоститељске објекте одлазило се због квалитетног јела и пића, али и да се уз кафу прочитају новине, чују најновије гласине, прослави неки битан датум. У Чачку је између два светска рата радило 7 хотела који су се махом налазили у центру града. Најпознатији и најрепрезентативнији био је *Крен*, подигнут 1900. године у стилу бечке сецесије, а значајни су били још и *Париз*, *Русија*, *Лазовић*, *Касина*, *Српски краљ* и *Злајни коњ*.⁴⁴ Начелник среза је 2. јануара 1931. године одлучио да због учесталих крађа хотели *Крен*, *Русија*, *Касина*, *Париз* и *Лазовић* могу бити отворени до 2 после поноћи, а све друге кафане и механе до 23 часа увече.⁴⁵ У хотелима су често спортска и културно-уметничка друштва држала своје седнице и приређивала забаве које су знале да буду изузетно посећене.

[38] „Последњи часови војводе Степе”, *Полиџика*, бр. 7541, 28. април 1929, 3.

[39] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-43, Ф-V бр. 26.

[40] „У жалости за војводом Степом”, *Полиџика*, бр. 7542, 29. април 1929, 1.

[41] „Војводин ковчег изложен је у цркви”, *Полиџика*, бр. 7543, 30. април 1929, 1.

[42] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-42, Ф-II бр. 97.

[43] „Свечана сахрана војводе Степе”, *Полиџика*, бр. 7544, 1. мај 1929, 1-4.

[44] М. Никитовић, „Чачанско угоститељство између два светска рата”, у: *Вишевековна историја Чачка и околине (зборник радова са научно-стручне скупне одржане 28. и 29. октобра 1994. у Београду)*, Београд, 1995, 838-839.

[45] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-52, Ф-II бр. 8/931.

Кафане су биле још бројније, па је готово свака улица имала по једну. У граду је владала оштра конкуренција и у време економске кризе дошло је до смањења обима пословања међу угоститељима. Удружење угоститеља за град Чачак тражило је 28. марта 1934. године од општинског суда потврду да у граду постоји довољан број хотела, гостионица и кафана који одговарају свим законским прописима и који могу да подмире потребе грађана и путника.⁴⁶ Угоститељи су се жалили да је тридесетих година отворен велики број нехигијенских објеката који су наносили велику финансијску штету већ постојећим власницима кафана и хотела.⁴⁷ Чачански суд изашао је у сусрет захтевима удружења и забранили су издавање потврда за отварање нових бифеа и крчми, пошто је Чачак имао довољно оваквих локала за пријем путника и стоке.⁴⁸

Под крововима кафана гости су на разне начине убијали доколицу, а често су се забављали коцкањем које је било широко распрострањено. У кафани *Цар Лазар* спортски коцкари су се окупљали недељом увече и уз радио-преносе утакмица кладили се који тим ће победити или колико ће голова постићи.⁴⁹ Коцкање је било у тој мери заступљено да је начелник Трнавског среза непосредно пре рације, која је изведена почетком марта 1932. године, упозорио све власнике кафана да из својих локала уклоне „аутомат-апарате за убацивање динара”.⁵⁰ Међутим, власници

очигледно нису поштовали наредбу, јер је слично наређење поновљено 16. априла 1932. године под претњом затворских казни за власнике код којих се такви апарати пронађу.⁵¹ Склоност ка коцкарским играма била је присутна код Чачана, а претежно су се коцкали незапослени и најсиромашнији, надајући се да ће их срећа погледати и да ће променити своју судбину.

Проституција је била верни пратилац ноћног живота у Чачку. Јавне куће су несметано радиле од 1900. године, док су правилником биле прописане пријаве, регистри, књижице, лекарски прегледи и плаћање такси за лица која су се бавила блудом. Од 1. јануара 1930. године преношење полних болести било је кажњиво.⁵² У кафанама су држане јавне девојке, а кафана код Лепе Јоке (односно хотел *Европа*, како је гласио службени назив објекта) остала је упамћена као најпознатије место у којем се одвијала проституција у вароши. Овакве кафане посећивали су припадници свих друштвених сталежа, без обзира да ли су припадали богатој грађанској класи или су били занатлије и студенти.⁵³ Власти су страховале од ширења полних болести, јер су власници јавних кућа често избегавали да своје особље пошаљу на прегледе.⁵⁴ Наведеним власницима наређено је да своје девојке

.....
беспосличара и нерадника, те се преко целог дана коцкају и повлаче остале грађане да и они то чине. Приметио сам и то да беспосличари у недостатку новца узимају и састругују новчиће од двадесет и пет пара, те их дотерују тако, да по обиму и величини буду као и динари и онда те новчиће састругане убацују у аутомате и на тај начин долазе до новца.” - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 315.

[51] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-63, бр. 266.

[52] М. Тимотијевић, „Проституција у Чачку током XX века”, *Токови историје 1-2* (2007), 179-180.

[53] Исто, 176.

[54] „Исто тако запажено је да код понеких хотелијера, гостионичара, кафеџија и обављача јавних радњи са женским, који држе млађе портирке, собарице, келнерице, јавне женске, које од проституције као заната живе, а певачице и тамбурашице, које поред зараде на певању и свирању долазе до зараде и проституцијом, такве женскиње у одређене дане не иду на санитарски преглед, те је бојазан због недовољне контроле Санитетске власти да се не шире венеричне болести” - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-40, бр. 13049.

[46] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-73, Ф-III бр. 22.

[47] Познато је суду општине да је у вароши Чачку отворено у задње време више крчми и бифеа по приватним радњама-дућанима, већином лицима којима то није професија, већ нузгредно занимање и поред своје редовне радње обављају точење алкохолних пића на ситно.” - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-73, Ф-III бр. 22.

[48] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-73, Ф-III бр. 22.

[49] „Докле ћемо овако!”, *Чачански гласник*, бр. 5, 7. август 1931, 3.

[50] „Приметио сам да су у радњама кафанама у овдашњој вароши и то у кафанама: хотел „ЛАЗОВИЋ”, „ЗЛАТИБОРУ”, код „ЗЛАТНОГ ПРАГА”, „ЦАРА ЛАЗАРА” и „МОРАВИ”, имају намештени аутомат-апарати за убацивање динара и обртање, те коцкање у новце. Ови аутомати су удешени тако да се не могу изгубити велике суме новца. Исто тако приметио сам да се око ових аутомата сваког дана сакупља велики број играча а понајвише

два пута недељно упућују на преглед код санитетског референта. Нису се сви грађани мирили са постојањем јавних кућа. Становници улице Кнеза Милоша жалили су се на нимало похвалне звуке који су долазили из хотела *Европа*, па су од општинских власти тражили да се он измести ван града.⁵⁵

Јавне жене су често изазивала опречна мишљења међу варошанима. Док их се један део становништва клонио, други је показивао нескривене симпатије и саосећање. Ана Крижановић, родом из Далмације, бивша келнерица хотела *Европа*, осуђена је у децембру 1932. године на 20 година робије због убиства Ђорђа Винклера Јевтића, војника из Београда којег је материјално помагала. Адвокат који је заступао Ану пред судом био је Краљевчанин, јер нико од чачанских адвоката није хтео да се прихвати одбране. Пресуда је изазвала јак утисак на присутну млађу публику и грађанство које је саосећало са девојком која се надала удаји и избављењу из незавидног положаја од стране усмрћеног војника.⁵⁶ Део јавних жена долазио је из других крајева државе из којих су бежали од беде и сиромаштва одавајући се блуду, верујући се да је то само пролазна етапа у њиховим животима.

Током летњих месеци Чачани су се одмарили и забављали на купалиштима Западне Мораве, где се градски живот премештао током ужарених летњих дана. Обала Мораве обилувала је плажама које су се наслањале на град, а издвајале су се *Соко* (добро уређена, са кабинама и купатилима), затим *Божји амбар*, стециште чачанских интелектуалаца, и плажа са звучним именом филмске индустрије - *Холивуд*.⁵⁷ Општински суд је настојао да уведе распоред купача и да их раздвоји по полу и годинама старости, али се такве наредбе нису поштовале у стварном

животу, иако су за њихово непоштовање предвиђене казнене мере.⁵⁸

Хотели *Крен* и *Лазовић* пружали су Чачанима прилику да се разоноде испред биоскопског платна. Још један биоскоп отворен је средином 1934. године под именом *Злајни Прај*. У њима су приказиване претежно холивудске љубавне драме са тадашњим чувеним глумцима и глумицама, попут Клерка Гебла и Грете Гарбо. У понуди су се нашли и узбудљиви акциони филмови, али су довођене и кабаретске трупе у циљу анимирања публике.⁵⁹ У ресторану *Белви* свако вече је организован „дансинг“ уз чез оркестар *Лазе Ђорђевића*.⁶⁰ Омладина је чешиће посећивала наступе чез оркестара и забаве које су организовала спортска и друга друштва у граду, док су дошљаци са села највише посећивали кафане у којима се могла чути народна музика, па су се одлучивали да вече проведу уз звуке виолине и хармонике.

Културни живот града

Више културно-уметничких друштава и удружења деловало је на територији Чачка. Њихова основна делатност била је усмерена ка културно-просветном раду и разноврснијој културној понуди која није била на завидном

[55] „Општини чачанској”, *Чачански глас*, бр. 4, 7. август 1932, 2.

[56] „Судска кроника”, *Чачански глас*, бр. 25, 25. децембар 1932, 1.

[57] „Са наших плажа”, *Чачански гласник*, бр. 4, 31. јул 1931, 3

[58] „1) Женскиње ће се купати од путничког моста удаљено 100 метара па на више до места зв. „Кужељеве баште”; 2) Мушки ће се купати више и испод железничког моста; 3) У „Гор. Враћаку” купаће се ђаци и остали грађани по до сада уобичајеном распореду; 4) Коњи ће се купати испод општинске кланице, где ће се вршити прање рубља и кола; 5) Мушки ће се купати у гаћама, а женски у костимима; 6) За време купања несме бити вике ни ларме; 7) После 6. часова по подне забрањује се узимање песка са Мораве, нарочито на месту где се женске купају; 8) Забрањује се свако бацање ђубрета и вршење нужде са ове стране Мораве, нарочито у местима где се врши купање; и 9) Предње се саопштава грађанству ради знања и управљања, с тим да ће сваки онај који противно овој наредби буде поступио бити кажњен од 1. до 10. дана затвора или од 10.- до 500.- динара новчано.” - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-57, бр. 10876.

[59] „Почетак биоскопске сезоне”, *Чачански гласник*, бр. 9, 4. септембар 1931, 3; „Биоскоп *Злајан Прај*”, *Чачански глас*, бр. 28, 15. јул 1934, 5.

[60] „Ресторан и пивница *Белви* у Чачку”, *Чачански гласник*, бр. 3, 24. јул 1931, 4.

нивоу. Интелектуалци, предвођени гимназијским професорима, лекарима, чиновницима и другим грађанима, у недостатку значајних културних институција трудили су се да буду предводници у просвећивању народа и покушају да становнике извуку из кафана, омиљених састајалишта Чачана.

Народни универзитет у Чачку основан је 1930. године у Гимназији.⁶¹ Циљ универзитета био је културно-пропагандно деловање и организовање предавања, семинара и курсева из разних научних области.⁶² Народни универзитет је имао своју веома богату књижницу. Са успехом је радио прве две године, организована су посећена предавања на којима су говорили угледни научници и јавни радници из Чачка и Београда, али је 1932. године престао са радом.⁶³ У новембру 1933. године изабрано је ново руководство и универзитет је могао да почне са новом фазом рада. Јавна предавања обновљена су у фебруару 1934. године после вишемесечног напора неколицине интелектуалаца да се рад ове установе обнови. Министарство просвете одобрило је 15 разноврних тема, а предавања су држали интелектуалци из Чачка, али и професори из Београда.⁶⁴

Чачанска грађанска библиотека основана је 1921. године у хотелу *Касина* и радила је све до 1928. године, а по оснивању *Народног универзитет*а књижевни фонд је ушао у састав

њихове књижнице. Књижница *Училијској дома*, читаоница сарајевске *Просвете* и књижница *Народног универзитет*а ујединиле су се 1934. године и створиле *Уједињену књижницу* која је убрзо стекла велики број чланова и значајан библиотетички фонд.⁶⁵

Најзначајнији и најчитанији лист у међуратном периоду био је Чачански глас који је излазио од 16. јула 1932. до априла 1935. године, када је званично забрањен од стране власти.⁶⁶ Лист се разликовао од других по квалитету текстова и новинарима који су писали за њега, али и по бројним значајним личностима из Београда који су били његови дописници.⁶⁷ Критички приступ теми и блискост са комунистима, који су често писали за лист, били су једна од главних карактеристика овог гласила. Растурање бројева 19 и 21 из 1934. године није дозвољено од стране власти због сумњивих текстова.⁶⁸ Појавом Чачанског покрета, који је излазио само нешто више од годину дана (од априла 1933. до јуна 1934), Чачански глас је добио свог супарника који је настао као израз идеја Југословенске националне странке.⁶⁹ Током лета 1931. године једном недељно је излазио Чачански гласник, чији је уредник био руски емигрант Андрија Тјагнирјадно.⁷⁰

У Чачку није постојало позориште, па су његов недостатак надомештале позоришне трупе које су боравиле у граду. Сарајевско Народно позориште гостовало је 1931. године

[61] „Народни универзитет у Чачку”, Чачански глас, бр. 4, 22. јануар 1933, 2; Љубомир Марковић у својој расправи *Културне установе и културно-уметничка друштва у Чачку (Вишевековна историја Чачка и околине...)*, наводи да је Народни универзитет основан 1923. године, али не наводи извор на основу ког је дошао до таквог закључка. Остаје отворена могућност да је на овај начин обновљен рад овог удружења или да је тада први пут кренуо да ради, а да је његов рад обновљен 1930. године.

[62] Љубомир Марковић, *н. г.*, 633.

[63] „Зашто Чачански Народни универзитет не ради? Зашто се нису држала предавања за народ који је жељан таквих предавања? Зашто народна књижница, за коју нас уверавају да је богата најразноврснијим издањима, зашто она не би оживела (да не буде мртви капитал!) и постала једна велика заједничка народна књижница?” - „Народни универзитет у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 4, 22. јануар 1933, 2

[64] „Значај народних универзитета”, *Чачански глас*, бр. 8, 25. фебруара 1934, 1.

[65] Љубомир Марковић, *н. г.*, 627; Марија Орбовић, „Плакати Заједнице дома и школе чачанске гимназије”, *Зборник радова Народне музеја XXVIII* (Чачак, 1998), 172; Андрија Стојковић, Божидар Ковачевић, *н. г.*, 228.

[66] Марија Орбовић, *Чачанско шtamпарство и издаваштво: Библиографија 1833-1941* (Чачак : Градска библиотека, 1998), 69; М. Вукосављевић, „Забране чачанских новина”, *Изворник*, бр. 2, Чачак, 1985, 152.

[67] Горан Пауновић, „‘Чачански глас’ као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године”, *Зборник радова народног музеја XXVIII* (Чачак, 1998), 192; Марија Орбовић, *Чачанско шtamпарство и издаваштво: Библиографија 1833-1941*, 69.

[68] „Из уредништва”, *Чачански глас*, бр. 22, 3. јун 1934, 2.

[69] М. Орбовић, *Чачанско шtamпарство и издаваштво: Библиографија 1833-1941*, 71.

[70] Исто, 74-75.

у граду и у склопу велике турнеје одржало више представа.⁷¹ Следеће године општина није имала новца за гостовање исте позоришне трупе, па је публика била ускраћена за гостовање једног професионалног ансамбла.⁷² У септембру 1934. године гостовало је Народно позориште из Новог Сада. Представе су се играле у дворани хотела *Крен* за столовима у дневним и вечерњим терминима, а у репертоару су се истицале комедије базиране на причама из народног живота.⁷³

Прва изложба ликовних радова у Чачку организована је 14. јануара 1934. године у просторијама *Француској клуба* који се налазио у близини хотела *Крен*.⁷⁴ Изложени су били радови Владимира Костића Костина, сликара који се школовао на сликарским академијама у Загребу и Београду, а као државни стипендиста је једно време провео у Паризу. У Чачак је дошао 1926. године када је постављен за учитеља цртања у Гимназији. Био је један од оснивача и првих уредника *Чачанској Глас*. Из наставе је отпуштен 24. јуна 1932. године због комунистичке агитације.⁷⁵ Изложба је изазвала велику пажњу чачанске публике.⁷⁶

Културно-уметничко друштво Абрашевић основано је 1905. године. Његов циљ био

је рад са радничком омладином и организовање хорског, музичког, фолклорног и позоришног програма.⁷⁷ Комунистичка партија је, захваљујући својим члановима, често деловала преко овог друштво које је било под сталним надзором власти због рада са радницима и омладином. Друштво је морало и да промени име у *Добра воља*, а све у покушају да се одвоји од комунистичке идеологије.⁷⁸

Почетком августа 1933. године у хотелу *Русија* одржана је оснивачка седница *Планинско-џуристичкој друштва*. Циљ овог друштва био је оснивање Градског музеја у сарадњи са општином, научно испитивање старина и њихово сакупљање, али и приређивање излета са својим члановима у околна и даља места. Један од циљева био је и рад на пропаганди свог краја и ступање у везу са значајним југословенским туристичким организацијама. Друштво је основано на иницијативу наставника Станка Холочека и правника Ђорђа Миловановића.⁷⁹ Међутим, након оснивачке седнице друштво није одмах почело са радом зато што надлежне власти нису предале извештај да ли су правила, која су предата одмах после првог састанка, потврђена или не.⁸⁰

Верске прилике

Српска православна црква је подржала краљев удар и у њему је видела завођење реда и поретка.⁸¹ Уставом из 1931. године верске

[71] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-53, Ф-III бр. 434.

[72] „Из наведеног репертоара изволите изабрати оне комаде за које рачунате да би могли имати највише успеха: 1. „Коштана“; 2. „Зона Замфирова“; 3. „Хасанагиница“; 4. „Наш попа код богатих“; 5. „Балтазар“; 6. „Узоран муж“ (комедија од Хопвуда).“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 403.

[73] „Новосадско Народно позориште гостује у Чачку“, бр. 37, 15. септембар 1934, 5; „Гостовање Повлашћеног народног позоришта М. Динића из Н. Сада“, *Чачански Глас*, бр. 38, 22. септембар 1934, 3.

[74] Драгана Божовић, „Развој ликовне културе - Друштво ликовних уметника Чачак“, *Наслеђе*, бр. 5, (Чачак, 2005), 10-11.

[75] Д. Божовић, *н. г.*, 10.

[76] „Међу изложеним радовима Костина има највише уљаних радова. Интересантно је истаћи да је Костин у томе потпуно самоук, јер је у Сликарској академији, која спрема наставнике цртања, радио само аквареле. Нема радова т. зв. „мртве природе“, која га - како сам каже - ни најмање не интересује. У својим новијим радовима изражава тенденцију социално прогресивног, револт против постојећег реда ствари у друштву (у том смислу, изванредна је слика „Породица за ручком“).“ - „Поводом изложбе радова Владимира Ж. Костина“, *Чачански Глас*, бр. 2, 14. јануар 1934, 3.

[77] Љубомир Марковић, *н. г.*, 634-635.

[78] Миладин Јаковљевић, *Раднички џокреј у чачанском крају* (Чачак : Чачански глас, 1979), 34.!

[79] „У Чачку је основано Планинско-туристичко друштво“, *Чачански Глас*, бр. 32, 6. август 1933, 4.

[80] „Оснивачи овог друштва јесу истакнути грађани Чачка јавни радници, чиновници и занатлије па се верује да је недобијање друштвених правила само последица оптерећења и обилне администрације. Како је друштво у правилима предвидело и оснивање, отварање Музеја у Чачку у сарадњи са општином то се верује да ће правила бити одобрена.“ - „Хоће ли Чачак добити музеј“, *Чачански Глас*, бр. 26, 1. јул 1934, 1.

[81] „И у држави нашој дође 6. јануар... Наде свих патриота разведрише се. Идемо у сусрет бољим данима. Кренуће се даље од почетка... Закони ће се прострести на целу земљу, завешће се ред и поредак и ставиће се право и закон изнад

заједнице су биле под патронатом државе, а крајем исте године и православна црква је добила свој устав по којем је најзад уједињења у једну организациону целину.⁸² Православна црква се у првој деценији постојања Југославије није мешала у политику, али су након проглашавања диктатуре давали подршку владару, док су свештеници учествовали у прославама свих државних празника.

У самом центру Чачка налазио се храм Вазнесења Христовог, грађевина коју је крајем XII века подигао Стефан Страцимир, брат Стефана Немање. Црква је више пута претварана у џамију, а крајем XIX века темељно је реновирана.⁸³ У непосредној близини храма налазиле су се готово све битније грађевине, попут суда, основне школе, зграде Гимназије, Соколског дома, па се с правом може тврдити да се градско језгро развило око цркве.

Чачани су узимали великог учешћа у прослављању верских празника, а посебно су свечане биле литије у варошима. На Богојављање велики број људи би се упућивао на Мораву, где је вршено водоосвећење.⁸⁴ Грађани су богатом трпезом прослављали своју крсну славу, док је велики број гостију пролазио кроз кућу. Свештеници су често критиковали неумерено трошење новца за припремање славских трпеза, јер се по мишљењу цркве религиозни чин испуњавао освећењем славског колача у цркви.⁸⁵ Жички епископ Јефрем преминуо је у Чачку 3. јуна 1933. године, а његови посмртни остаци пренети су возом

у Студеницу, где су били похрањени.⁸⁶ Чачак је три дана био у црнини, а велики број верника дошао је да се последњи пут опрости од епископа. Службу је одржао епископ Тихон, заменик патријарха Варнаве.⁸⁷ Управа цркве чачанске тражила је од суда да се плати смештај за епископа Тихона, пошто је зграда у којој је становао епископ Јефрем била стара и неугодна за резиденцију епископа. Општински одбор прихватио је да плаћа двор за смештај епископа све до изградње новог епархијског дома и канцеларије за смештај црквеног суда.⁸⁸

Ипак, побожност у граду није била на високом нивоу. Кафане су биле велика конкуренција цркви и многи су недељу радије проводили за кафанским столом него на служби. Грађани су често исмевали верске обичаје, а свештеници су се жалили да се током Беле недеље одржавају „дивље свадбе“, односно погрдно имитирање верске процесије током овог празника.⁸⁹ Начелник је реаговао на негодовање свештеника и наредбом је забранио одржавање „дивљих свадби“, а свакоме ко би се оглушио о ово наређење било је запређено моменталним лишавањем слободе.⁹⁰

Свештеници Жичке епархије издавали су часопис Преглед цркве епархије жичке који је излазио од 1919. до 1938. године.⁹¹ Највећи број читалаца потицао је из редова свештенства, док је само мали број грађана куповао часопис који је највише бележио верске свечаности,

.....
воље појединаца, изнад партизанства и политике. И цео је народ у ставу очекивања, јер зато треба и доста времена.“ - „Очекивања“, *Прејлед цркве епархије жичке*, бр. 3 и 4, март-април 1929, 76.

[82] Милош Тимотијевић, *Век сумње: религиозност у чачанском крају 1886-2008*, (Чачак : Народни музеј : Легенда, 2009), 38; „Посланица свештенству и народу православном“, *Прејлед цркве епархије жичке*, бр. 1, јануар 1932, 3-5.

[83] Делфина Рајић, *Архиепископско наслеђе Чачка* (Чачак : Народни музеј, 1997), 7.

[84] М. Тимотијевић, *Век сумње: религиозност у чачанском крају 1886-2008*, 77-78.

[85] Исто, 81-82.

[86] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, Ф-III бр. 148/33.

[87] „Сахрана епископа жичког Јефрема“, *Чачански Глас*, бр. 24, 11. јун 1933, 1, 3.

[88] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, бр. 12638/33.

[89] „Први ружан пример то су „дивље свадбе“ беле недеље, у којима главну улогу игра намаскирани „свештеник“ са камилком на глави и крстом и кадионицом у руци. Они иду по вароши из кафане до кафане и венчавају „младенце“ терајући шегу са светињом брака, исмевајући веру, свештенство и то све на очиглед власти.“ - „Ружни примери“, *Прејлед цркве епархије жичке*, бр. 5, мај 1931, 135-136.

[90] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 313/932.

[91] Слободан Невољица, „Преглед епархије Жичке у културном животу Чачка 1919-1938. године“, у: *Бојородица градачка у историји српског народа* (Чачак : Народни музеј, 1993) 265.

па је јасно због чега је мали број Чачана био заинтересован за читање ових новина.⁹²

Чачак је био центар епископије у међуратном периоду, са Духовним судом који је радио у вароши. Функционисање Духовног суда давао му је велика преимућства у односу на околне градове, али је 1934. године владичанство премештено у Краљево и поред бројних апела Чачана који су безуспешно покушавали да интервенишу код патријарха Варнаве који је у лето 1933. године посетио Чачак.⁹³

Католици су у јулу 1934. године тражили од чачанске општине да им додели земљу за изградњу храма, наводећи да у Чачку и околини живи око 400 католика, а да их је у сваком тренутку у војсци још око 200. Општински одбор је одбио захтев, изговарајући се да општина нема подесног земљишта које би могла уступити католичкој цркви.⁹⁴

Школство у Чачку

Министарство просвете вршило је управу и надзор над свим школама у Краљевини Југославији преко својих подручних органа, док је извесне компетенције у сфери просвете имао и бан. Банска управа била је подељена на седам одељења, од којих је једно бринуло о просвети на територији бановине.⁹⁵ Након завођења личног режима идеологија југословенства добила је значајну потпору у бројним законским системским законима. Основна школа није служила само за описмењавање становништва, већ је морала и да национално васпитава омладину. Учитељ је морао да буде носилац државне идеје, а од учитељских школа се очекивало да образује национално свестан кадар.⁹⁶

[92] Исто, 265-267.

[93] М. Тимотијевић, *Век сумње: религиозност у чачанском крају 1886-2008*, 83.

[94] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-74, Ф-В бр. 84/34.

[95] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941, I* (Београд: Стубови културе, 1997), 180-182.

[96] Исто, 249-250.

У Дринској бановини је 1929. године постојало 746 школских зграда, што је био недовољан број да се образују сва деца која су стасала за образовање.⁹⁷ У Трнавском срезу је исте школске године радило 10 основних школа, што је значило да је једна школа долазила на 2.043 становника.⁹⁸ У Дринској бановини, која је имала једну од најнеразвијенијих школских мрежа у Краљевини Југославији, једна школа долазила је на 2.350 становника, што показује да је стање у Трнавском срезу било за нијансу боље од просека и да је недостатак школских зграда био евидентан. Оскудевало се и у инвентару, а услови су често били незадовољавајући због недостатка купатила и кухиња.⁹⁹

У Чачку је за време трајања диктатуре радила само једна основна школа, основана још пре Првог светског рата, а која је долазила на 9.115 становника.¹⁰⁰ Недостатак простора и велики број ђака смањивао је могућности за рад, па је подизање нове школске зграде представљало једно од најважнијих питања у међуратном периоду. Школу је у Чачку 1929/30. године похађало 700 ђака и општина је због великог броја ученика морала да закупи једну зграду како би се обезбедио довољан број учионица.¹⁰¹

Није само недостатак простора за одржавање наставе оптерећивао чачанско школство, већ је то био и недостатак просторија за смештај учитеља којима ниске плате нису обезбеђивале довољно прихода за издржавање својих породица. Доношењем закона о основним школама 3. децембра 1929. године

[97] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941, II*, 68-69.

[98] *Народно јединство, Илустрирани званични Алманах-календар Дринске бановине за будућу 1930/31*, 120.

[99] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941, II*, 71-72.

[100] *Statistički godišnjak 1940*, 40, 41.

[101] Ковиљка Летић, „Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године”, *Зборник радова Народни музеја ХХII/ХХIII* (Чачак: Народни музеј, 1994), 290.

општина је била дужна да свим наставницима плати смештај и на тај начин омогући неопходне услове за живот и рад.¹⁰² У ту сврху је 1930. године подигнут *Учишљески дом* у којем су, поред учитеља, били смештени ђаци који су похађали школу у Чачку.¹⁰³ Дом је подигло *Учишљеско удружење Чачка* које се изборило за највећи део средстава. Председник *Учишљеског удружења* у Чачку био је Стеван Вучковић, управитељ основне школе и човек који је због свог просветног рада одликован ордемом Светог Саве V реда.¹⁰⁴

Подизање нове зграде основне школе био је главни задатак. Одлука да се она подигне донета је 1930. године, али је остала нереализована због недостатка новца у буџету општине. На сваком родитељском састанку извештавано је докле се стигло с тим планом и које су мере неопходне како би се циљ остварио.¹⁰⁵ Рад школе се одвијао у две смене, зато што је постојало 8 учионица, док је 1932. године уписано 16 одељења, што значи да је у одељењу у просеку било од 50 до 60 ђака.¹⁰⁶ Школски одбор чачанске основне школе одлучио је 26. март 1934. године да се подигну две мање школе на два различита краја града, али је дошло до оштре препирке и међусобног оптуживања између Стевана Вучковића и бившег председника општине Радивоја Пантовића, па се одустало од градње.¹⁰⁷ Основна школа завршена је тек 1936/37. године и названа је по војводи Степи Степановићу.¹⁰⁸

[102] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-46 бр. 4875.

[103] Ковиљка Летић, *н. г.*, 290.

[104] Исто, 289-290.

[105] МИАЧ, ОЧ, К-51, Ф-1 бр. 557.

[106] „Кад би полудневна настава задовољавала потребу науке и васпитања онда противу ње не би имао нико ништа, али ми знамо да се полудневна настава уводи тамо где је опасност да деца не остану без најобичније писмености и најосновнијег знања.“ - „За нову основну школу“, *Чачански глас*, бр. 4, 7. август 1932, 2.

[107] К. Летић, *н. г.*, стр. 291; „Подизање још једне зграде за основну школу у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 13, 1. април 1934, 4; „Подизање још једне зграде за основну школу у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 15, 15. април 1934, 1-2.

[108] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, бр. 20116.

У Дринској бановини кухиње су биле реткост, па ни у Чачку није постојала кухиња при основној школи која је била значајна за сиромашну децу и била веома подстицајно средство у сеоским општинама за редовније похађање школе.¹⁰⁹ Школски одбор прихватио је 18. августа 1932. године одлуку родитељског већа да се у дворишту подигне зграда за кухињу *Подмлајка Црвеног крста*. Зграда је требало да се подигне прикупљањем добротворних прилика, а од општинске управе затражен је део грађевинског материјала.¹¹⁰ Кухиња *Подмлајка Црвеног крста* отворена је 5. децембра 1932. године захваљујући предузимљивости Чачана који су прикупили новчана средства и материјал за подизање ове грађевине.¹¹¹

Школе су већином издржаване од средстава општина које нису биле претерано издашне и нису много улагале у васпитно-образовни систем.¹¹² Ни чачанска општина није издвајала довољно новца за основне потребе школе, па је начелник Трнавског среза 15. децембра 1932. године тражио да се измире сва заостале обавезе према основној школи.¹¹³ Ипак, општина је 1934. године одлучила да изгради канализацију и водовод при основној школи, па је извршен предрачун по којем ће радови коштати 48.650 динара, а извођење је било поверено Техничком одељку ужичког среског начелства.¹¹⁴

[109] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941*, II, стр. 71; „Оснивање ђачке трпезе“, *Чачански глас*, бр. 5, 14. август 1932, 2.

[110] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 571.

[111] „Кухиња Подмлатка Црвеног крста у Чачку“, *Чачански гласник*, бр. 23, 11. децембар 1932, 2; Ковиљка Летић у својој расправи *Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године* нетачно казује да је школска кухиња подигнута 1935. године, не наводећи извор којим би поткрепила такву констатацију. У прилог тврдњи да је кухиња подигнута у децембру 1932. године говори извештај који је председник општине Раша Гавровић поднео начелнику Трнавског среза 3. јануара 1933. године (МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, Ф-1 бр. 360).

[112] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941*, II, 67.

[113] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-61, Ф-VI бр. 593.

[114] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-76, бр. 18 853.

Законом о средњим школама, који је усвојен 31. августа 1929. године, средње школе су имале задатак да врше опште и национално образовање, васпитавају морал и карактер, али и да оспособљавају ученике за лакше и успешније напредовање у даљем животу и да им олакшају усавршавање на универзитетима. Директор и наставници имали су дужност да усмеравају образовање и васпитање омладине у правилном правцу.¹¹⁵ Гимназија у Чачку почела је са радом 1837. године и била је једна од школа са најдужом традицијом у Србији. Изградња гимназијске зграде започета је 1910. године, а завршена је у трећој деценији XX века. Зграда је била једна од најмонументалнијих грађевина у Чачку, а пројектант је био Драгутин Маслаћ који је своју замисао реализовао у националном стилу.¹¹⁶ Подизањем нове зграде решен је проблем смештаја ђака и инвентара, али је велики проблем ученицима правило мало двориште, па је директор 1931. године тражио од општинских власти његово проширење, јер постојеће није задовољавало потребе школе. Општински одбор није одобрио овај захтев.¹¹⁷

У чачанску Гимназију је у читавом периоду диктатуре било уписано између 850 и 1.000 ученика.¹¹⁸ Током међуратног периода она је по броју наставника и ђака јачала, а захваљујући ентузијазму ученика и наставника давала значајне резултате. Део ученика је сваке године отпадао из школе због слабих оцена и то су већином били сиромашни ученици којима родитељи нису могли да пруже услове за учење.¹¹⁹ У оквиру школе налазила се *Наставничка књижница* која је школске 1928/29. године поседовала 520 књига. Поред ове постојала је и *Књижница ђачких уџбеника*

која је књигама снабдевала најсиромашније ученике.¹²⁰ О здрављу ученика бринуо се др Живко Ерић, управник Школске поликлинике, која је подигнута и отворена средином школске 1929/30. године у згради некадашњег Конака Јована Обреновића.¹²¹

Баџи су узимали активнијег учешћа у раду удружења која су функционисала унутар школе. У чачанској Гимназији *Јосифојале* су *Бачка дружина Танаско Рајић*, *Трезвењачка дружина Исџрајносћ*, *Подмладак Црвеној крсти*, *Соколи*, као и друге организације које су имале мање чланова.¹²² Најзначајније удружење било је *Танаско Рајић* које је приређивало позоришне комаде, организовало литерарне вечери, одржавало своју књижницу, али се на скуповима често расправљало и о положају радника у друштву, док је социјалистичка литература била радо читана међу члановима удружења у којем се осећао снажан утицај СКОЈ-а.¹²³ Рад удружења контролисао је школски одбор, док је правила одобравао министар просвете.¹²⁴ Зграда Гимназије није коришћена само за наставу, већ су у њој боравили и ђаци из других градова који су обилазили знаменитости чачанског краја. Директор је у марту 1931. године тражио од општине да издвоји новац за куповину ћебади, сламарице и друге неопходне опреме за смештај екскурзиста.¹²⁵

Ради лакше комуникације и бољег повезивања између родитеља и школе при чачанској

[115] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941*, II, 154-155.

[116] Делфина Рајић, *н. д.*, стр. 11.

[117] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-51, Ф-1 бр. 570.

[118] Андрија Б. К. Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937* (Чачак: Чачански глас, 1987), 256.

[119] Исто, 229.

[120] Исто, 235-236.

[121] Исто, 264.

[122] Исто, 265-275.

[123] Исто, 265-266.

[124] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941*, II, 155.

[125] „У Чачак као знаменито историјско место у нашој отаџбини, због Љубића, гроба војводе Степе и др. знаменитости у околини, долазе многе ђачке и друге екскурзије. Екскурзије се заказују увек управи ове гимназије, с молбом да им се у гимназији осигура преноћиште. Управа гимназије је дужна да молбама екскурзиста излази у сусрет што и чини. Али поред најбоље воље и труда не може да задовољи екскурзисте у погледу преноћишта, јер нема ни кревета ни сламарице ни других потреба.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-51, Ф-1 бр. 247.

Гимназији основана је 1931. године *Заједница дома и школе*. Ово удружење имало је задатак да родитељима пружи могућност да учествују у духовном развоју своје деце.¹²⁶ *Заједница* је новчаним средствима помагала школи и учествовала у набавци наставног материјала, а организовала је и предавања у гимназијским учионицама, па је временом преузела улогу *Народној универзитетској* која је више пута прекидао са радом.¹²⁷

У Чачку је од 1928. године почело са радом прво државно *Дечје забавиште*. *Забавиште* је било бесплатно и мешовито, а створено је на иницијативу родитеља. Имало је велику улогу у васпитању и образовању деце о којој су бринули стручне забавиље.¹²⁸

Спорт у Чачку

Влада Петра Живковића је Законом о оснивању Сокола Краљевине Југославије, који је донет 5. децембра 1929. године, створила прву државну организацију физичке културе.¹²⁹ Главни задатак Министарства физичког васпитања био је да контролише све организације којима је циљ надзирање физичког васпитања у школима у споразуму са надлежним министарствима. Новонастала соколска организација требало је да буде носилац југословенске унитарне мисли.¹³⁰

Соколство је у периоду диктатуре имало одличну базу за развој и солидну традицију на територији Чачка. *Соколско друштво Танаско Рајић* основано је 13. октобра 1910. године, а зграда за вежбање, тзв. *Соколана*, подигнута је у пролеће 1914. године. Чачак је тако постао први град у Србији који је добио објекат где је

омладина имала прилику да обавља телесне вежбе и да се правилно развија.¹³¹ *Соколана* је после Првог светског рата обновљена и у међуратном периоду коришћена је не само за вежбање, већ и за разне друге манифестације (попут забава и сајмова). Чачанско *Соколско друштво* територијално је припадало Крагујевачкој соколској жупи, па је то био разлог за незадовољство чачанских сокола од самог оснивања, а њихова жеља да се оформи нова жупа у којој би Чачак био центар није била услышена.¹³²

На челу *Друштва* 1930. године налазио се Драгомир Пурић, који је задржан на тој позицији након стварање нове организације на државном нивоу.¹³³ Подржављење соколске организације након 1929. године утицало је на повећање броја припадника, а нови чланови махом постају државни чиновници. Годишње скупштине су постале посећеније, па је дисциплина на седницама често попуштала, због чега је долазило и до вербалних сукоба.¹³⁴ Старешина *Друштва* тражио је у јуну 1931. године од председника суда да се што већи број чиновника учлани у соколе.¹³⁵ Готово идентичан захтев послат је у јануару 1934. године, али је, и поред стварног увећања чланства, тај број још увек био недовољан за озбиљније деловање.¹³⁶ Банско веће захтевало је 1930. године да општинске власти посвете дужну пажњу соколским удружењима и да их у највећој могућој мери помажу, као и да

[131] Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941* (Чачак: Народни музеј, 2006), 55, 58.

[132] Исто, 70-71.

[133] Исто, 99

[134] Исто, 100.

[135] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-52, Ф-III бр. 565.

[136] „Како Соко сем телесног и душевног одгоја и јачања народа служи у ширењу осећаја народног јединства по извишеним интенцијама манифеста Њ. Величанства Краља препоручујем свима управним властима да високе циљеве Сокола потпомажу на сваки начин и у овом смислу упливишу и на општине свога подручја, а нарочито препоручујем да се поклања што већа пажња примедбама Сокола које му је покровитељ Њ. Кр. Височанство престолонаследник.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-63, бр. 1232.

[126] Марија Орбовић, „Плакати Заједнице дома и школе чачанске гимназије“, 163-164.

[127] Исто, 172.

[128] Д. Узуновић, „Дечје забавиште у Чачку“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине...*, 735.

[129] Nikola Žutić, *Sokoli : ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije : 1929-1941* (Beograd, Angrotrade, 1991), 40.

[130] Исто, 41, 46.

уважавају њихове примедбе, јер се она налазе под покровитељством престолонаследника Петра Карађорђевића.¹³⁷

Соколство друштво почело је да оснива чете по селима (Прељини, Слатини, Мрчајевцима, Горњој Горевници, Љубићу и Миоковцима).¹³⁸ Пред почетак Другог светског рата највећи број сеоских чета био је угашен, тако да је читава замисао ширења соколства на селу остварила ограничене резултате.¹³⁹

Државни органи су након 1929. године били у обавези да помажу соколска друштва која су изгубили самосталност при одлучивању. Највећи део прихода долазио је од бановине, док је општина издвајала знатно мање новца. Приходи од чланарине били су веома ниски, па су соколи у Чачку често организовали забаве које су у већини случајева доносили више прихода на годишњем нивоу него од чланова.¹⁴⁰ Највећи део буџета трошен је на опоравак и опремање Дома који је од 1919. године више пута поправљан и уређиван, а коначно осигуран код Београдске задруге 1934. године на 350.000 динара. Новац је трошен и на обнављање инвентара, куповину справа за вежбање и свечане опреме, као и за одлазак на слетове.¹⁴¹ У *Соколани* су гимнастичке вежбе изводили и гимназијалци, јер школска сала није била опремљена адекватним гимнастичким справама. Славољуб Сековановић био је професор физкултуре у Гимназији и начелник *Соколској друштва Танаско Рајић*.¹⁴²

Активности на пољу пропаганде се након 1929. године повећавају, а просветна делатност сокола окренута васпитавању омладине у духу југословенства огледала се у одржавању бројних предавања. Свечана академија у

част оснивача соколског покрета Мирослава Тирша одржана је 6. марта 1932. године, а о његовом животу и раду говорио је професор Драгомир Поповић.¹⁴³ Покушај да лист „Чачански покрет“ постане званично гласило сокола у Чачку није успео, али је овај лист наставио да објављује доста чланака у вези са соколством.¹⁴⁴ Године 1931. формирана је соколска библиотека, а према извештају из 1936. имала је 1.300 књига и 768 регистрованих читалаца.¹⁴⁵

Велику полемику изазвао је напад дела римокатоличких бискупа на Соколе Краљевине Југославије. Соколство је у локалној штампи брањено и називано „авангарда Државе свих Словена“, док се подсећало на мрачну прошлост римокатоличке цркве и на њен однос према Словенима.¹⁴⁶ Православна црква је, за разлику од римокатоличке, благонаклоно гледала на рад соколских друштава и подржавала уједињену организацију од самог њеног настанка.¹⁴⁷

Иако је *Соколско друштво Танаско Рајић* у Чачку било најбоље организовано удружење које се бавило физичким васпитањем омладине, па чак и фаворизано од стране државних власти у односу на друга спортска удружења, временом је постајало све конзервативнија установа која младима није дозвољавала слободу као у другим спортским друштвима.¹⁴⁸ Због тога се омладина окретала другим

[137] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-49, Ф-V бр. 164.

[138] Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941*, 103-105.

[139] Исто, 106.

[140] Исто, 106-107; МИАЧ, ОЧ, К-57, Ф-I бр. 638.

[141] Исто, 112, 119.

[142] Андрија Б. К. Стојковић, Б. Ковачевић, *н. г.*, 275.

[143] Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941*, 121.

[144] Исто, 127.

[145] Исто, 128.

[146] Исто, 123-124; „Папа и соколство“, *Чачански глас*, бр. 4, 22. јануар 1933, 1.

[147] „Свако зна од колике је важности за физичко и морално васпитање нашег народа Соколско Д(д)руштво. ДА ЛИ МАЛО СЛОВО Д? Оно је до сада било подељено. Било је више племенско, него државно, јер су се снаге народне омладине биле поделиле на више разних организација. Сада су у нашој држави све те посебне организације уједињене у једну моћну југословенску соколску организацију, без погледа на вере и племена, те ће њихова удружена снага бити „као планинска ријека.“ - „Два важна момента“, *Прејед цркве ејархије жичке*, бр. 1, јануар 1930, 13.

[148] Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941*, 131.

спортовима, пре свега фудбалу који је стекао огромну популарност у међуратном периоду, посебно након великог успеха наших фудбалера на светском првенству у Уругвају 1930. године, када је југословенска репрезентација заузела треће место.¹⁴⁹

Спортски клубови *Јегинсџво* и *Борац* били су најпопуларнији фудбалски клубови у Чачку и између њих је владао велики спортски ривалитет. Традицију *Сјорџској клуба Викџорија* (основан 1919. године, али је у међувремену престао да постоји) наставило је *Јегинсџво*, које је убрзо успело да достигне његову гледаност.¹⁵⁰ У *Сјорџски клуб Јегинсџво* били су учлањени грађани Чачка који су припадали различитим професијама, па је због тога био популаран међу интелигенцијом и грађанском класом у Чачку.¹⁵¹ Клуб је 1930. године успео да добије дозволу од општинских власти за подизање стадиона на земљи крај Мораве који им је био неопходан за одигравање утакмица, пошто их је стална селидба ометала да озбиљније приступе уређењу терена. *Јегинсџво* је општини за ово земљиште плаћало закуп.¹⁵²

Супарник *Јегинсџву* је био *Фудбалски клуб Борац* основан 1930. године.¹⁵³ Чланови су већином били радници и занатлије, али је клуб имао подршку и других категорија становништва, а комунисти су преко њега вршили пропаганду и користили утакмице, на којима се окупљао велики број људи, за дељење летака.¹⁵⁴ Противници су овом клубу дали погрдан назив „Мафија“, због наводног недостатка грађана из редова интелигенције.¹⁵⁵ Општинске власти су фаворизовале *Сјорџски клуб Јегинсџво*, на шта су се Борчеве присталице често жалиле. *Борац* је 1. марта 1932. године затражио финансијску помоћ од општине, наводећи да до тада нису тражили новац од власти, већ да су све обавезе измиривали из сопствених средстава. Председник општине Радивој Пантовић одговорио је да ће клуб добити помоћ тек када се легалним путем учлани у Југословенски национални савез.¹⁵⁶ *Јегинсџво* је од општине 2. фебруара 1932. године тражило новчану помоћ и добило је 1000 динара, па се у овоме може назрети однос општинских власти према два поменута клуба.¹⁵⁷

Борац је од општинских власти 18. јануара 1934. године тражио земљу за подизање стадиона, јер је терен *Јегинсџва*, који су до тада користили и за који су плаћали одређену своту новца, био пренатрпан терминима. Земља коју је тражио налазила се у непосредној

[149] Видети: „Југославија је тукла Бразилију са 2:1 (2:0)“, Политика, бр. 7969, 15. јул 1930, 7; „Снага уругвајских фудбалера“, *Полиџика*, бр. 7982, 28. јул 1930, 8; „И уругвајска и пештанска штампа осуђују необјективност судије“, *Полиџика*, бр. 7984, 30. јул 1930, 8.

[150] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 192.

[151] „У члановима клуба заступљене су готово све професије: судије, адвокати, студенти, ђаци, приватни и државни чиновници, трговци и свеколике занатлије. Управу клуба сачињавају приватни и државни чиновници, студенти и занатлије, што сведочи да су послови клуба у добрим рукама и да ће вазда бити вођени сигурним и правим путем.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 192.

[152] „Сада смо у могућности да игралиште заградимо непровидном оградом (даскама) високом преко два метра, да направимо покривене трибине са довољно седишта и почасним ложама, да поставимо хладне тушеве за масажу играча, да изградимо играчке пресвлачионице, које би према потреби могле врло добро послужити и публици за пресвлачење приликом купања. Терен би потпуно поравњан и засејан енглеском травом која има ту особину да се за десет дана потпуно развије и укорени.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 192; МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 433/932.

[153] Александар Стефановић у својој расправи *Прејлег сјорџских акџивности у Чачку (Вишевековна исџорија Чачка...)* на 790. страни наводи да је клуб основан 1926. године, не цитирајући извор на основу којег поткрепљује дату тврдњу. Данас Фудбалски клуб „Борац“ за годину оснивања узима 1926. годину и она се налази на грбу клуба. У прилог тези да је основан 1930. године говори документ од 1. марта 1932. када је управа „Борца“ тражила помоћ од чачанске општине, а у којем се наводи да је клуб основан 1930. године (МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II п. 468/932).

[154] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 182.

[155] *О чачанском фудбалу*, Чачански глас, бр. 4, 7. август 1932, 4.

[156] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 468/932.

[157] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-57, Ф-I бр. 117/932.

близини „противничког“ стадиона.¹⁵⁸ Молба је поновљена у јуну исте године, само што је овог пута заједно са Борцем земљу тражио и *Сјорџски клуб Трџовачке омладине*, али је овај захтев одбијен и понуђено им је да користе стадион *Јединство* за годишњи закуп у износу од 200 до 300 динара.¹⁵⁹

Поред ових клубова у Чачку су постојали још и *Обилић*, *Арсенал* и *Сјорџски клуб Трџовачка омладина* који нису имали успеха као *Борац* и *Јединство*, па су једва успевали да прикупе средства за опстанак. *Обилић* је основан нешто пре 1931. године и управа клуба је, пошто није имала терен за тренирање и одржавање утакмица, већ 4. јуна 1931. године тражила дозволу од општинског суда да заједно са *Јединством* дели стадион.¹⁶⁰ *Јединство* је након четири дана написало суду и одбору извештај у којем брани своје право на коришћење стадиона за чију је изградњу поднело велики финансијски и материјални терет.¹⁶¹ Општински одбор је на седници одржаној истог месеца изашао у сусрет захтевима *Фудбалског клуба Обилића* и наредио управи *Јединства* да стадион мора бити заједнички.¹⁶² Управа *Јединства* се није мирила са овом одлуком, па се у септембру

исте године жалила начелнику Трнавског среза, тражећи да поништи наредбу општинског одбора. Начелник је овај захтев подржао и прогласило неважећом одлуку општинског одбора.¹⁶³

У Чачку је 6. августа 1932. године била заказана прва утакмица под рефлекторима које је требало да обезбеди предузеће *Јелица*. Чачански глас био је организатор турнир приређеног у сврху пропагирања овог листа. Међутим, рефлектори нису били довољно снажни да би обезбедили довољно светла, а удаљеност од било какве електричне мреже отежала је остварење ове замисли. *Фудбалски клуб Јединство* одбио је да под slabим осветљењем одигра меч, па је публика је бурно негодовала, док је редакција Чачанског гласа остала у великом новчаном дефициту.¹⁶⁴

Почетком 1932. године Југословенски национални савез покренуо је питање оснивања фудбалске Западноморавске жупе, чији би се центар налазио у Чачку. У њен састав требало је да уђу Краљево, Чачак, Горњи Милановац и Ужице, а победник би играо са победником Моравске и Шумадијске жупе.¹⁶⁵ Ова фудбалска асоцијација створена је исте године, али је за центар изабрано Краљево, па су чачански и ужички клубови оштро протествовали и писали жалбе делегатима у Крагујевцу.¹⁶⁶

Стрељачки спорт имао је велику улогу у спровођењу војничког васпитања омладине и подизању борбене спремности народа.¹⁶⁷ У Чачку је постојала *Стрељачка дружина Танаско Рајић* која је вежбе стрељања спроводила на војном земљишту на Алвациници, у

[158] МИАЧ, Градско поглаварство (1934-1944), К-1а, Ф-VI бр. 136/34.

[159] МИАЧ, Градско поглаварство (1934-1944), К-1а, Ф-VI бр. 136/34.

[160] „Молимо Суд и Одбор да донесе своју одлуку којом ће и нама дати подједнако право на том општинском имању, као што то право има и Чачански спортски клуб „Јединство“, јер разумљиво је, да када је земљиште уступљено на употребу спортистима Чачка, онда се овом употребом не може користити само један клуб, па према томе то право треба да има и нов клуб.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 433/932.

[161] „Игралиште је, т.ј. земљиште за игралиште уступила Општина нашем клубу, на коме смо ми подигли ограду, нивелисали и за употребу згодним учинили са много материјалних жртава. Ограда износи око 460 дужних метара а утрошено је само за даске т.ј. 22 метара кубна по 600.- динара што чини 13.200.- динара, затим сви остали радови као диреци, појасеви и остало стаје близу 17.00.- динара што укупно изградња заједно са нивелисањем стаје 30.000.- динара, не рачунајући рад наших чланова.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 433/932.

[162] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 433/932.

[163] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 433/932.

[164] „Неуспели футбол под рефлекторима - Забрањен турнир 'Чачанског гласа', Чачански глас, бр. 5, 14. август 1933, 2.

[165] „Западно-Моравска жупа у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 7, 12. фебруар 1933, 3.

[166] „Спортска рубрика“, Чачански глас, бр. 10, 5. март 1933, 3.

[167] Nikola Žutić, n. g., 74.

непосредној близини касарне.¹⁶⁸ *Стрељачка дружина* је 3. маја 1930. године од општинских власти тражила да јој се додели земљиште за изградњу павиљона на Алвациници. Урађен је и предрачун по којем је цена изградње износила 15.000 динара, а новац је требао да буде прикупљен на основу прилога и из сопствених средстава.¹⁶⁹ Међутим, изградња павиљона није текла планираном брзином, па су у мају 1931. године од грађана тражени добровољни прилози за подизање павиљона.¹⁷⁰ Новац за изградњу тражен је и у јулу 1931. године преко Чачанског гласника.¹⁷¹ Дружина је била нарочито активна 1931. године, па је од председника општине тражила да од кметова захтева да се што већи број омладине учлани у удружење. Чланарина је износила 20 динара за редовне, а 10 за нередовне чланове и могла се уплатити код секретара сваког празника у кафани *Цар Лазар*.¹⁷² Удружење у потоњим годинама није било претерано активно.

У граду је постојало *Коло јахача Кнез Михаило*, али је због лошег материјалног стања коњарства у Југославији и ово друштво било на маргини.¹⁷³ Удружење је 21. јуна 1931. године организовало трке на Алвациници, којима је присуствовао и бан Дринске бановине.¹⁷⁴ У сали хотела *Крен* је децембра 1933. године одржан први бокс-меч у којем је учествовала група београдских боксера, међу којима је био и Чачанин Јован Караклајић, аматерски

првак Београда у тешкој категорији.¹⁷⁵ Обласни одбор *Аеро-клуба Наша крила* одржао је 4. јуна 1933. године митинг на Алвациници. Истог дана требало је да буде основан месни одбор клуба у Чачку.¹⁷⁶ Тек 1934. године ђаци из Гимназије основали су *Подмладак Аеро-клуба Наша крила*, а бавили су се израдом макета и модела авиона и летећих једрилица.¹⁷⁷

Током периода диктатуре општинске власти имали су великих проблема да обезбеде јавни ред и мир, иако су у неколико наврата спроводили оштре мере против грађана који су нарушавали безбедност других. Проблеми би се најпре дешавали у кафанама, али би често долазило до провокација, физичких обрачуна и уништавања државног инвентара и на другим јавним местима, па чак и у самом центру града. Извештаји председника општине и среског начелника препуни су жалби на општинску стражу која није најбоље вршила своју дужност, а све акције које су власти предузимале нису давале очекиване резултате. Коцка и проституција били су пороци који се најчешће везују за Чачане у овом периоду, а никакве наредбе и казнене мере нису их спречиле у упражњавању ових активности. Диктатура, дефинисана као владавина чврсте руке, од које су многи очекивали да ће завести ред у свим областима живота, није много утицала на побољшања ниова безбедности у чачанској општини.

Комунални проблеми притискали су грађане и општину која није била у стању да реши два кључна проблема у граду (снабдевање водом и подизање канализације), делом због недостатка новца, а делом због неспособности руководећих људи да се ухвате у коштац са проблемима. Због тога је Чачак често

[168] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-55, Ф-V бр. 238/931.

[169] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-48, бр. 42.

[170] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-52, Ф-II бр. 534/931.

[171] „Подизање стрељачког павиљона у Чачку”, *Чачански гласник*, бр. 4, 31. јул 1931, 3.

[172] „Дружина вас моли да преко кметова оближњих села предумете потребне кораке за упис у чланство ове дружине, поглавито омладине, која није још прошла кроз стални кадар, а која ће посеђујући празничним данима стрелиште, бити одстрањена од свега оног што штетно на њу утиче, како у погледу моралном, тако и физичком, као што су картање, пијанчење и т.д.” - МИАЧ, ОЧ, К-51, Ф-I бр. 541/931.

[173] Nikola Žutić, *n. g.*, 73.

[174] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-53, бр. 17035.

[175] „Први бокс меч у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 50, 10. децембар 1933, 5.

[176] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, Ф-III бр. 294/33.

[177] Андрија Б. К. Стојковић, Б. Ковачевић, *n. g.*, 277.

остављао утисак прљавог и загађеног места за живот, иако се није у многоме разликовао од осталих српских градова у овом периоду.

Културна понуда у Чачку је била веома сиромашна због непостојања значајних градских институција које би својим радом створиле богатији културни садржај. У граду нису постојали музеј, позориште, галерија, а библиотека је више пута изнова отпочињала рад. Готово читава културна делатност почивала је на приватном ангажману истакнутих интелектуалаца и јавних радника, док је њихова лична иницијатива, често здружена и организована, оцртавала крајњи напор да се град извуче из учмалости и заосталости. Општинске власти скоро да нису марили за културу и нису је финансијски помагале, осим када је било потребно издвојити новац за гостовање неке позоришне трупе или певачког друштва.

Гимназија и основна школа су биле једине школе које су постојале у периоду диктатуре. Један од највећих проблема за развитак школства у Чачку био је мањак учионица у основној школи, па је у овом периоду вођена велика борба за подизање још једне основне школе. Печат читавој борби дао је директор школе Стеван Вучковић, који се свим силама трудио да се подигне додатна зграда за ову потребу. Тек крајем 1934. године општина је предузела званичне мере за почетак градње нове школе. Гимназија је имала велику традицију у Чачку. У њој су радили професори различитих политичких убеђења, али знатан утицај на њаке су имали они који су били присталице комунизма. Због тога је она временом постала посебно интересантна за агитаторе који су међу омладином ширили идеје комунизма.

Спорт у Чачку видно је напредовао. Соколи су били носиоци југословенства, учествовали су на прославама свих државних празника и представљали град на свим већим соколским слетовима. Општина и Банско веће су, у складу са државном политиком, новчано помагали њихов рад, а велики број чиновника

у овом периоду учланио се у соколску организација. Популарност фудбала у Чачку значајно је порасла почетком тридесетих година XX века. Спортски клуб *Јединство* подигао је стадион у близини Мораве, који је користио и њихов највећи противник, *Фудбалски клуб Борац*. Стадиони нису били само места где су се одвијала спортска борба, већ су били и полигон за политичке сукобе и интриге. Комунисти су често делили летке на фудбалским утакмицама, па су санкције често трпели и клубови, док је *Борац*, пре свега као клуб који је окупљао радничку класу, био у неравноправном положају у односу на друге клубове. На територији Чачка постојали су и друга спортска удружења, а посебно треба издвојити рад *Сирељачкој друштва Танаска Рајића* које је током 1932. године покушавало да подигне павиљон за своје потребе.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори:

Међуопштински историјски архив Чачка

1. Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд: Општина чачанска (1839-1934)
2. МИАЧ, фонд: Градско поглаварство (1934-1944)
3. МИАЧ, фонд: Дринска бановина (1929-1941)

Објављени извори:

1. Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један њвој праг: записи о сџаром Чачку* (приредила Нада Деспотовић), (Чачак: Чачански глас), 1995.

Статистички зборници:

1. *Statistički godišnjak 1940*, Beograd, 1940.
2. Народно јединство, Илустровани званични Алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31, Сарајево, 1930.

Периодика:

1. Политика
2. Преглед цркве епархије жичке
3. Чачански глас
4. Чачански гласник

Литература

Монографије:

1. Виријевић Владан, *Краљево - траг у Србији 1918-1941* (Краљево : Народни музеј : Историјски архив), 2006.
2. Димић Љубодраг, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941, I - II*, (Београд : Стубови културе, 1997).
3. Žutić Nikola, *Sokoli : ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije : 1929-1941* (Београд, Angrotrade , 1991)
4. Јаковљевић Милутин, *Раднички покрет у чачанском крају* (Чачак : Чачански глас, 1979)
5. Орбовић Марија, *Чачанско шtamпарство и издаваштво: библиографија 1833-1941* (Чачак : Градска библиотека, 1998)
6. Рајић Делфина, *Архивеклоноско наслеђе Чачка* (Чачак : Народни музеј, 1997)
7. Стојковић Б. К. Андрија, Ковачевић Бранко, *Чачанска гимназија 1837-1937* (Чачак : Чачански глас, 1987).
8. Танасијевић Бранислав, Јаковљевић Милутин, Стефановић Марко, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971* (Чачак : Електродистрибуција : Електроморава, 1972)
9. Тимотијевић Милош, *Век сумње: религиозност у чачанском крају 1886-2008* (Чачак : Народни музеј : Легенда, 2009)
10. Тимотијевић Милош, *Соколи Чачка 1910-1941* (Чачак : Народни музеј, 2006)
11. Божовић Драгана, „Развој ликовне културе - Друштво ликовних уметника Чачак”, *Наслеђе*, бр. 5, Чачак, 2005.
2. Вукосављевић Милан, „Забране чачанских новина”, *Изворник*, бр. 2, Чачак, 1985.
3. Летић Ковиљка, „Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године”, *ЗРNM XXII/XXIII*, Чачак, 1994.
4. Невољица Слободан, „Преглед епархије Жичке’ у културном животу Чачка 1919-1938. године”, *Бојородица трагачка у историји српског народа*, Чачак, 1993.
5. Мирослав М. Никитовић, „Чачанско угоститељство између два светска рата”, *Вишевековна историја Чачка и околине (зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду)*, Београд, 1995.
6. Орбовић Марија, „Плакати Заједнице дома и школе чачанске гимназије”, *ЗРNM XXVIII*, Чачак, 1998.
7. Пауновић Горан, „’Чачански глас’ као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године”, *ЗРNM XXVIII*, Чачак, 1998.
8. Стефановић Александар, „Преглед спортских активности у Чачку”, *Вишевековна историја Чачка и околине (зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду)*, Београд, 1995.
9. Тимотијевић Милош, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку”, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), (Београд : Слио), 2007.
10. Тимотијевић Милош, „Проституција у Чачку током XX века”, *Токови историје 1-2*, Београд, 2007.
11. Узуновић Д., „Дечје забавиште у Чачку”, *Вишевековна историја Чачка и околине (зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду)*, Београд, 1995.

Чланци и расправе:

1. Божовић Драгана, „Развој ликовне културе - Друштво ликовних уметника Чачак”, *Наслеђе*, бр. 5, Чачак, 2005.

ČAČAK DURING THE DICTATORSHIP OF THE KING ALEKSANDAR KARADORĐEVIĆ

1929-1934 (part 2)

The thread of progress of the City of Čačak, spreading from the end of the World War I until the beginning of the World War II, remained unbroken even during the period of the dictatorship. The city saw a continuous development in all fields. The main problem of the city was the lack of water supply and sewage disposal and the economic crisis managed to slow down but not to stop the economic growth of the city. During the period of the dictatorship, local elections

were not held and the Mayor changed only once, in 1932. Limited competencies of the Municipal Council also reflected a higher centralization. The opposition was reduced to a smallest possible measure, while a more serious activity of the communists was neutralized by a severe reaction of the authorities. However, the communists were not completely destroyed and, although their partisans kept themselves invisible, they took part in all important political and social actions.

Vojin MALETKOVIC, M.A.

Cacak au temps de la dictature du roi Alexandre Karadjordjevic 1929-1934

(2ème partie)

Cacak continua durant la période de dictature une série de progrès, qui s'étendit de l'achèvement de la Première Guerre mondiale jusqu'au début de la Deuxième Guerre mondiale. La ville se développa en continu sur tous les plans. L'absence de l'approvisionnement en eau et de la canalisation furent mentionnés comme problèmes cruciaux de la ville et la crise économique réussit à ralentir, mais elle n'arrêta pas, la croissance économique de la ville. Pendant la période de dictature, les élections locales ne furent

pas réalisées, on changea de maire une fois seulement, durant l'année 1932. Une centralisation plus grande se refléta aussi sur la diminution des ingérences du Conseil municipal. L'opposition fut réduite à un minimum le plus bas possible, tandis que l'activité plus sérieuse des communistes fut déjouée par la réaction rigoureuse du gouvernement. Toutefois, les communistes ne furent pas en totalité anéantis, leurs partisans se turent, mais ils prirent part à toutes les activités politiques et sociales les plus importantes.

Vojin MALETKOVIC, M.A.